ФРАЊО ВЕЋЕСЛАВ МАРЕШ (Беч)

СРПСКОХРВАТСКИ НОВОШТОКАВСКИ ПРОЗОДИЈСКИ СИСТЕМ
(у синхроничном погледу)

1. Новоштокавски прозодијски систем, који служи као основ ортоепске норме српскохрватског књижевног језика, представља увек важну и занимљиву тему за лингвистичку интерпретацију. И у новије време су се појавили многобројни радови, који расправљају проблем на разне начине; нека нам буде дозвољено споменути само неколико имена истраживача из разних народа (у азбучном реду) који су у последње време посветили посебну пажњу овим питањима: П. Гард, Ј. Гвоздановић, П. Ивић, Р. Јакобсон, И. Лехисте, Л. Матејка, А. Пецо, П. Редер, Е. Станкјевич, Н. С. Трубецкој.[1] Неки су аутори дошли до закључака који упрошћавају слику прозодијског плана, но многи се увек придржавају традиционалне теорије „четирију нагласака".[2]

1.1. Мисао, да само квантитет и интонација имају дистинктивну (фонолошку) вредност, изнио је већ пре педесет годи-

---

[1] Преглед досадашње литературе о предмету види: I. LEHISTE—P. IVIĆ, Accent in Serbocroatian. An Experimental Study, Ann Arbor 1963 ("Michigan Slavic Materials", №. 4), 136—142; — P. REHDER, Beiträge zur Erforschung der serbokroatischen Prosodie. Die linguistische Struktur der Tonverlaufs-Minimalpaare, München 1968 ("Slavistische Beiträge", Bd. 31), 207—247; — A. PECO, Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika, Beograd 1971, 5—7.

— Потпуна се библиографија налази у новом раду Илзе ЛЕХИСТЕ и Павла ИВИЋА; види § 9.

[2] Из најновије литературе усп. на пример: E. BARIĆ et coauct., Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1979 (аутор дела „Фонологија и фонетика" је В. ЗЕЧЕВИЋ).

на Р. Јакобсон и његов је поглед у суштини прихватио Н. С. Трубецкој.[3] У њиховим радовима решење је представљено комплексно и тако компактно, с максималном стилском економијом у излагању, што је изазвало сразмерно мало пажње (много мање него заслужује) у даљим истраживањима.

2. Израз "нагласак" често се схвата као збирни појам за акцент, квантитет (трајање вокала) и интонацију. Од Вукових се времена говори да српскохрватски (штокавски) систем има четири "нагласка": краткосилазни *(ȁ)*,[4] дугосилазни *(â)*, краткоузлазни *(à)* и дугоузлазни *(á)*; за неакцентирану се дужину употребљава још пети надредни знак *(ā)*. Као што је познато, Вук се није служио водоравном цртицом, обележавајући ненаглашене дуге вокале истим циркумфлексом као и дугосилазне слогове.[5] Ако хоћемо схватити правила дистрибуције и опозиције "нагласака", морамо разликовати иницијалне (почетне), унутрашње и финалне (задње) слогове и једносложне речи (monosyllaba):

	Позиција			
Нагл.	Почет. слог	Унутр. слог	Једнос. реч	Финал. слог
ȁ	+	—	+	—
â	+	—	+	—
à	+	+	—	—
á	+	+	—	—
ā	—	+	—	+

Ова нам (општепозната) слика показује фонолошке опозиције у различитим положајима у речи; примери минималних парова: (у иницијалним слоговима:) *грȁда* 'grandinis' gen. sg. vs. (=versus) *грâда* 'urbis' gen. sg., *лȕчнū* 'âlii' vs. *лȗчнū* (мост) 'arcuatus'; — *ȕстава* 'cataracta' vs *ȕстава* 'constitutionis' gen. sg., *лȕчица* 'palanguncula' vs. *лȕчица* 'portus parvus'; — *мȕка* 'cruciatus' vs. *му́ка* 'farina', *прȁво* 'recte' vs. *пра́во* 'ius'; — *плâвица* 'navicula' vs. *плȁвица* 'Centaurea cyanus', *свêтū* 'lucet' 3. sg. praes. vs. *свѐтū* 'sanctus'; — *жȉвū* 'vivus' vs. *жи́вū* 'vivit' 3. sg. praes., *врâта* 'colli' gen. sg. vs. *вра́та* 'porta'; — *прȁвац* 'cursus, via, regio' vs. *пра́вац* 'homo iustus', *млȁчев* 'iuven(il)is' vs. *мла́чев* 'tritoris'; — (у унутрашњим слоговима:) *колѐсā* 'torquet rotâ' 3. sg. praes. vs. *коле́сā* 'rotarum' gen. pl., *оглѐдала*

[3] R. JAKOBSON, Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie, Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4 (1931) 164—182 = Roman Jakobson Selected Writings, I: Phonological Studies, 's-Gravenhage 1962, 117—136; — N. S. TRUBETZKOY, Grundzüge der Phonologie, TLCP 7 (1939=reprint: Nendeln/Liechtenstein 1968) 190—191.

[4] Слово *а* симболише било који вокал или слоготворно *r*; тако и даље у целом чланку.

[5] Знак *ā* стварно је редундантан: ако циркуфлек *â* стоји ближе крају речи него било који први знак (укључујући и сам први циркумфлекс у изразу) не може значити ништа друго него ненаглашену дужину.

'speculi' gen. sg. vs. *огле́дала* 'circumspiciebat, visebat' ptc. praet. act. II (fem.); — (у једносложним речима:) *лу̏к* 'âlium' vs. *лу̑к* 'arcus', *па̏с* 'canis' vs. *па̑с* 'cingulum, zona'; — (неакцентирани квантитет:) *на́рода* 'populi' gen. sg. vs. *на́рōдā* gen. pl., *жѐне* 'feminae' nom. pl. vs. *жѐнē* gen. sg.

2.1. За сваку смо опозицију навели по два примера, придржавајући се класичног фонолошког правила да је појава тада семантички сигурно дистинктивна (у систему), ако се минимална разлика може понављати (конвенционално се сматра да то важи кад се могу пронаћи барем два минимална пара). У наше се време често мисли да је довољан доказ фонолошке релевантности већ присутност двају гласова (фонема) у истом фонолошком контексту, на пр. *утѐжати* 'aggravari' vs. *уте́зати* 'male loqui' или *напр̀косити* 'contumaciter resistere' vs. *напр́коњити* (се) 'irasci'. Но чини ми се да ипак једино минимални парови стварно потврђују значењску дистинктивну вредност фонолошких појава. — У вези с примерима треба истакнути да је веома ретко семантички оптерећена разлика интонираног (наглашеног) квантитета у унутрашњим слоговима (тип *колѐсā* vs. *коле́сā*, разлика је само у дужини). То се објашњава историским развитком квантитета: најчешће су дужине настале у одређеном фонолошком контексту.[6] И управо у минималним паровима овај је контекст увек исти. У почетном се слогу и у једносложним речима чешће јавља утицај првобитног нагласка и квантитета позајмица (*о̀да* 'princeps triariorum Turcicorum' vs. *о̀да* 'оде, carmen'), своје последице имају рефлекси старих интонација и старе структуре слогова (*гра̏д, гра̏да* vs. *гра̑д, гра̑да; вра̏ни* 'cornici' dat. sg. vs. *вра̑ни* 'corvi' nom. pl.), има и утицај прозодијско-морфонолошких парадигма *(пра̀вац* vs. *пра́вац, зла̀тан* 'Lilium candidum' vs. *зла́тан* 'aureus'). У унутрашњим слоговима долази у обзир пре свега само овај задњи фактор, а и тај сразмерно ретко, може се рећи и веома ретко *(колѐсā* vs. *коле́сā)*. Поставимо питање: није ли управо ова мала семантичка оптерећеност *а̀* vs. *а́* у унутрашњим слоговима ј е д а н од разлога губитка дужина у неким дијалектима??

4. Интерпретација. По Јакобсону разликујемо три врсте прозодијских ознака: 1. квантитет, 2. интонацију и 3. акценат.

4.1. Краткоћа је немаркирани квантитет (означавамо: *а*), маркирана је дужина (означавамо: *ā)*. Дуг може бити, као што је познато, вокал у сваком слогу осим прединтонацијских слогова. Опозиција "Ø vs. квантитет", то јест "кратак вокал vs. дуг вокал", је фонолошки релевантна: *на́рода* →[7]

[6] Усп. T. MARETIĆ, Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, 3. izd., Zagreb 1963, 124—128 (§§ 112—126); — A LESKJEN, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, 1, Heidelberg 1914, 125—130 (§§ 220—229).

на̄ро̄да̄, правӣ 'facit' → *пра̄вӣ* 'rectus', *дуг* 'longus' → *дӯг* 'debitum'.[8] Разуме се да то важи и за интониране вокале (в. § 4.2): *коле́са̄* → *коле̄са̄* = традиционално *колѐса̄* → *коле́са̄*.

4.2. Немаркирана је интонација то што традиционално зовемо "силазна интонација"; управо то јест „интонација Ø (нула)"; маркирана је "узлазна" интонација (означавамо: *а́*). Интониран може бити вокал у сваком слогу са изузетком задњега (укључујући и једносложне речи, јер и њихов једини слог је задњи). Опозиција "неинтониран вокал vs. интонирани" је фонолошки релевантна: *предати* 'horrere' → *пре́дати* '(in manus) tradere', *духа* 'odor, nidor' → *ду́ха* 'spiritûs' gen. sg. .[9] — То важи и за друге вокале: *жӣвӣ* 'vivus' → *жӣ́вӣ*, 'vivit', *вра̄та* 'colli' gen. sg. → *вра̄та* 'porta'.[10]

4.3. Акцент није фонолошки релевантан. У свим је случајевима условљен интонацијом и у вези с њом је аутоматски предиктабилан: акцент увек пада на интонирани слог (традиционално: = на "узлазно" интонирани слог); ако у речи нема интонираног слога, акцент пада на иницијални слог[11] (укључујући monosyllaba, јер је њихов једини слог иницијалан). Примери:[12] *а)* акцент је на интонираном слогу: *'на́суморити** (=традиционално: *на̀суморити*), *ис'пле́сти (=исплѐсти), пу'то́вати (=путѐвати), староцркве́но'сло́венскӣ (=-слѐвенскӣ); 'пӣта̄њима (=пи́та̄њима), одуше'вља̄вати (=одушевља́вати), госпо'да̄ра (=господа́ра);* — *б)* нема интонираног слога, акценат је иницијалан: *'коњ, 'уши, 'раменом, 'пепелима, 'опоменама* (=*увек* ˆ на првом слогу); *'стрӣц, 'гра̄да, 'а̄нђе̄ла̄, 'пӯтнӣцима, 'ма̄јсторицама* (=увек ˆ на првом слогу).

5. Белешке. **5.1.** Могло би се рећи да је "чист нагласак" (без интонације) фонолошки релевантан у случајевима као *да 'зна̄ш (=да зна̂ш)* 'ut scias' vs. *'да, 'зна̄ш (=да̏, зна̂ш)* 'utique, scis' или *'на књигу* (=на̏ књигу) 'super librum' vs. *'на 'књигу (=на̏ књӯгу)* 'em librum', *на 'вӣно (=на ви́но)* 'super vinum' vs. *'на 'вӣно (=на̏ ви́но)* 'em vinum', евент. такође *врх 'гла̄ве̄ (=врх гла́ве̄)* 'supra caput' vs. *'вр̄х 'гла̄ве̄ (=вр̂х гла́ве̄)* 'summum capitis' *'видео сам (=ви̏део сам)* 'vidi' vs. *'видео 'са̄м (=ви̏део са̂м)* 'ipse vidit' (ова два задња примера нису прави

[7] Стрелица ту означава једноструку асиметричну опозицију између чланова бинарне корелације.

[8] Традиционално *а* vs. *а̄* (Вук *а̂*) и *а̏* vs. *а̂*: *на́рода* vs. *на́ро̄да̄* (Вук: *на́рѐда̂*); *пра̏вӣ* vs. *пра̂вӣ* (Вук: *пра̏вӣ* vs. *пра̂вӣ*), *дӯг* vs. *дȳг*.

[9] Традиционално *а̏* vs. *а̀*: *пре̏дати* vs. *прѐдати*, *дӯха* vs. *дȳха*.

[10] Традиционално *а̂* vs. *а́*: *жи̂вӣ* vs. *жи́вӣ* (Вук: *жи̂вӣ* vs. *жи́вӣ*), *вра̂та* vs. *вра́та*.

[11] Добро се то поклапа с мишљењем П. Гарда који сматра и руски иницијални акцент као „нон-акцент" (усмено).

[12] Акцент означавамо равном окомитом цртицом испред наглашеног слога.

* Из техничких разлога, уместо „окомите цртице" стоји '.

минимални парови, јер је у њима и разлика дужине). Но у свим овим случајевима акцент има само функцију сигнала границе речи, то јест функцију коју испуњава и у језицима у којим је једнозначно фонолошки ирелевантан (усп. на пр. чеш. *to 'pivo* 'illa cerevisia' vs. *'topivo 'materia ad calefaciendum')*; то је у бити разликовање ненаглашених речи (прислојеница и наслојеница) и наглашених.

5.2. Не смета да тонски ток наглашеног ("силазног") слога и тонски ток ненаглашеног слога није фонетски потпуно идентичан; на пример прво *а* у речи *'јазавац (=ја̏завац)* 'meles' и *а* у другом и трећем слогу или прво и друго *ӣ* у изразу *'жӣвӣ (=жӣвӣ)* 'vivus' нису тонски потпуно идентични. То би се привидно могло тумачити као самостална обележена вредност "силазне интонације" (ради тога се и пише — за разлику од Вука — циркумфлекс над акцентираним дугим вокалом а водоравна цртица над ненаглашеним). Али опозиција *"â* vs. *ā"* је незамислива у минималним паровима. Такође у језицима без интонација наглашени се слогови тонски разликују од ненаглашених, усп. на пр. *á* у првом и у задњем слогу чешке речи *králíkář* 'cuniculorum cultor, кунићар'.[13] (И с чисто фонетске тачке разлика између "силазног" и "ударног" нагласка је минимална[14].)

6. Каква је научна корист од овог објашњења? — **6.1.** Показује се које компоненте, који су фактори стварно у прозодијском плану семантички дистинктивни. Систем се битно поједностављује; за разлику од таблице у § 2 добијамо следећу слику:[15]

Обележје	Позиција: нефинални слогови	Позиција: финални слогови
квантитет (*ā*)	+	+
интонација (*á*)	+	—

Појам "иницијалан слог" није више потребан, јер сви нефинални слогови могу бити интонирани ("узлазно интонирани") а не морају: у другом случају, то јест, ако ниједан слог у речи није интониран, иницијални слог је нефонолошки акцентиран. Излишан је и појам једносложних израза: једини слог једносложних речи увек је финалан, то значи да не може бити

[13] Усп. B. HÁLA. Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě, Praha 1962, 302—303 (§§ 378/g и 379/3).

[14] Усп. Prir. gram. hrv. jez. (в. бел. 2), 39 (§ 92 и белешка 3); — Trubetzkoy, Grundzüge, 191.

[15] Место 20 случајева у § 2 сасвим је довољно разликовати само четири случаја. — Важи, разуме се, старо правило да нема дужина испред интонираног слога.

интониран; и будући да није интониран, мора имати нефонолошки нагласак.

6.2. У фонолошкој пракси би се могло (и имало би се) прећи на једноставнију и вернију графију српскохрватских (штокавских) прозодијских ознака: *а* (кратко), *ā* (дуго), *á* (интонирано), *ā́* (дуго интонирано). Потребна су само два надредна знака *(ā* и *á)* и један комбиниран *(ā́)*. Означавање нефонолошког акцента уопште није потребно, јер је потпуно предиктабилан по интонацијској структури речи.[16] Овај начин писања јасно предочава једноструке асиметричне корелације међу појединим прозодијским јединицама: *а* → *ā*, *а* → *á*, *ā* → *ā́*, *á* → *ā́*.[17] Насупрот томе, једноструке асиметричне корелације нема између *а* ⇄ *ā́* (=трад. *а/а̀ — á)*, иако традиционални правопис *а — á* такав однос сугерише; то је у ствари двострука асиметрична корелација, као што је очито по нашој ортографији; традиционална графија *а̀ — á* намеће представу симетричне корелације, у ствари имамо и овде двоструку асиметричну. (Једноструке асиметричне корелације нема нити међу *а* ⇄ *á* = трад. *ā/â — à.*).

7. Није лако — након сто и тридесет година традиције[18] — преоријентирати се у науци на нови, адекватнији и тачнији систем надредних знакова. Но и ако због тога наш предлог означавања прозодијских знакова можда неће бити прихваћен, треба се коначно решити појма и теорије "четириструкога нагласака" и треба у науци тачно разликовати три самостална слоја у српскохрватском новоштокавском прозодијском плану: фонолошки квантитет, фонолошку интонацију и нефонолошки акценат.

8. Роман Јакобсон је рекао све у двема реченицама: "Die(se) Tonerhöhung kann an jeder Stelle des Wortes mit Ausnahme der letzten Silbe vorkommen. Die Betonung ist in diesen Mundarten gebunden: sie fällt mit dem merkmalhaltigen Tonverlauf zusammen; falls dieser im Worte fehlt, liegt die Betonung auf der ersten Wortsilbe."[19] У његовој је расправи и много других открића и објашњења; цео је проблем представљен у широком теоретском и конкретном оквиру дубоке и оштроумне

[16] Неозначавање предиктабилног нагласка добро је познато и у ортографској норми неких несловенских књижевних језика; на пример у шпањолском се језику акценат означава само кад није пенултималан (са изузетком случајева где је финални акценат предиктабилан по структури задњег слога); у италијанском се језику акценат означава када је финалан (као што је познато, оба ова језика имају акценат углавном на претпоследњем слогу).

[17] То није тако добро уочљиво кад се прозодијске појаве означавају на традиционалан начин; усп. случајеве: *а̀ — á; а̀ — à; â — á, ā — á; à — á.*

[18] Друго је издање Вукова *Рјечника* изашло у Бечу 1852. год.

[19] Op. cit., Selected Writings (в. бел. 3), 128.

општелингвистичке анализе и са обзиром такође на српскохрватску дијалектологију, на историју језика и истраживања. У нашем смо чланку посветили пажњу подробном осветљењу дистинктивне функције квантитета и интонације а тиме и доказу редундантног карактера акцента; утврђујемо у чему се темељи економија ове интерпретације и предлажемо адекватан систем знакова.

9. Овај је чланак настао пре неколико година у вези с универзитетским предавањима. Но нисам га хтео објавити без консултације са стручњацима из српсохрватске акцентологије. Прошле се године појавила књига: I. LEHISTE and P. IVIĆ, *Word and Sentence Prosody in Serbocroatian,* Cambridge (Massachusetts) — London, 1986 која представља темељно дело из ове проблематике. Пружа опширан критички преглед досадашњих истраживања и комплетну библиографију предмета. Питања српскохрватске прозодијске структуре решава на фонолошком нивоу с доличним обзиром на фонетске факте. Мислим да је мој чланак после ове књиге застарео. Но будући да неке констатације налазе код Лехисте-Ивића оправдање и потврду и будући да формулација није увек идентична с формулацијом аутора̂, усуђујем се ипак објавити своје мисли (иако у неком смислу post festum). Стручна јавност нека просуди да ли је у њима некакво ново зрнце или некаква корисна формулација. Важи све то што Лехисте и Ивић боље тумаче него ја; где се наша утврђивања слажу, такви се једнаки резултати независног размишљања могу схватити као потврда исправности предложених закључака.

F. V. MAREŠ

DAS SERBOKROATISCHE NEUŠTOKAVISCHE PROSODISCHE SYSTEM (IN SYNCHRONER SICHT)

Zusammenfassung

Der Autor schlägt vor, daß man bei der Interpretierung des serbokroatischen neuštokavischen prosodischen Systems den Wortakzent, die Vokalquantität und den Wortton gesondert behandelt. Die Silbe mit markierter (steigender) Intonation trägt den Wortakzent; wenn es im Wort keine solche Intonation gibt, fällt der Akzent automatisch auf die Initialsilbe. Der Akzent (die Betonung) allein hat also keine phonologische Relevanz (die Längen und der Wortton sind phonologisch relevant). Bie Anwendung dieser Methode vereinfacht sich das Bild des prosodischen Systems wesentlich.